

М. П. МОЛИБОГА. КЛАСИФІКАЦІЯ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Досліджується класифікація тлумачення норм права. Основна увага приділяється видам тлумачення: за суб'єктами (або за юридичною силою його результатів), в залежності від мети, за об'єктами, в залежності від співвідношення буквального юридичного тексту і дійсного змісту правових норм.

Ключові слова: тлумачення, тлумачення права, тлумачення норм права.

Исследуется классификация толкования норм права. Основное внимание уделяется видам толкования: за субъектами (или с юридической силой его результатов), в зависимости от цели, за объектами, в зависимости от соотношения буквального текста и действительного содержания правовых норм.

Ключевые слова: толкование, толкование права, толкование норм права.

The paper investigates the classification of the interpretation of the law. Emphasis is placed on types of interpretation: for the actors (or the legal force of its results), depending on the purpose of objects, depending on the ratio of the literal text and the actual content of legal norms.

Key words: interpretation, interpretation of law, interpretation of norms.

Тлумачення права є однією з традиційних проблем юридичної науки. Ця проблема пов'язана з інтересами держави й суспільства, їх обумовленням і захистом. Тлумачення норм права є важливим політико-юридичним інструментом виявленням чіткого змісту права.

Вагомий внесок у розробку проблем, пов'язаних з класифікацією тлумачення норм права зробили такі відомі вітчизняні та зарубіжні вчені як С. Алексєєв, Ю. Ведерніков, Ю. Власов, М. Вопленко, С. Голунський, В. Грекул, Р. Калюжний, С. Комаров, С. Легуша, Д. Михайлович, Г. Назаренко, О. Осауленко, А. Осіпов, Н. Пархоменко, О. Скакун, Б. Спасов, М. Строгович, С. Тимченко, В. Хропанюк, А. Шабуров та ін..

У сучасній правознавчій науці розглядаються декілька підстав для виділення видів тлумачення: за суб'єктами (або за юридичною силою його результатів), в залежності від мети, за об'єктами, в залежності від співвідношення буквального юридичного тексту і дійсного змісту правових норм.

Взагалі загальноприйнятою є класифікація тлумачення норм права за обсягом. Зокрема, як правило, розрізняють такі види: адекватне, обмежене та розширене тлумачення¹. На думку Ю. Власова, вказані види є результатом з'ясування дійсного змісту норм права, тому що до їх виділення суб'єкт приходить, аналізуючи саме результат з'ясування норми права². Однак не всі автори погоджуються з цією точкою зору. Деякі вчені (А. Шабуров, В. Хропанюк, А. Осіпов та ін.) відносять буквальне, розширене й обмежене тлумачення до результату тлумачення норм права³. Інші, наприклад С. Комаров, вважають, що буквальне, розширене й обмежене тлумачення становлять окрему частину тлумачення на рівні із з'ясуванням і роз'ясненням, і називають її інтерпретацією⁴. Так, Г. Назаренко відносить буквальне, розширене й обмежене тлумачення до процесу роз'яснення дійсного змісту норм права⁵.

На думку Ю. Власова, наведені думки здаються не зовсім точними. Справді, можна розглядати буквальне, розширене й обмежене тлумачення як його резуль-

тат, але точнішим буде вважати їх результатом саме існування з наведених вище причин. Не погоджується він і з С. Комаровим, вважаючи, що поняття «інтерпретація» має значно ширший зміст, ніж вкладає в нього автор. Крім того, Ю. Власов наголошує, що за змістом частини тлумачення – це певні види діяльності, а зазначені види є результатом цієї діяльності і не можуть бути об'єднанні в окрему частину тлумачення норм права. Ще більше заперечень викликає точка зору Г. Назаренко із приводу виділення буквального, розширеного й обмеженого тлумачення до роз'яснення норм права. На думку Ю. Власова, роз'яснювати можна тільки дійсний зміст норми права, який завжди має бути адекватним волі законодавця, і ні про яке розширене чи обмежене роз'яснення дійсного змісту норми права не може бути і мови⁶.

Деякі вчені взагалі заперечують існування таких видів тлумачення (С. Голунський, М. Строгович, А. Герцензон). Вони обґрунтовують це тим, що обсяг норми права визначається законодавцем і може бути змінений тільки ним; в іншому випадку зміна обсягу при тлумаченні неминуче спричиняють шкоду законності. Таку небезпеку становить розширене тлумачення, яке є не чим іншим як виходом за встановлені законодавцем межі норми права. Правильним може бути тільки тлумачення, адекватне змісту норми права⁷.

Перебороти юридичну колізію можна шляхом аналізу практики реалізації законів і оцінки застосування актів у цілому або їх окремих норм. Досить часто це робиться за запитами державних органів різних рівнів, за зверненням суспільних об'єднань і громадян. Підставою для запитів і звернень є неясності в розумінні понять і термінів, окремих норм, різні позиції у відношенні сфер їхнього застосування, кола суб'єктів, на яких поширюється їх дія. Суперечливі дії державних органів і організацій також дають привід звертатися за офіційною оцінкою нормативного правового акта.

За юридичною силою, або в залежності від суб'єктів, воно може бути офіційним (легальним) і неофіційним.

Офіційне тлумачення – це роз'яснення змісту і цілей правових норм, яке здійснюється компетентними державними органами і має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів, які реалізують ці норми права. Таке тлумачення має юридичні наслідки. Воно відрізняється від неофіційного також формою і особливим порядком здійснення.

На думку Д. Михайловича, важливим засобом забезпечення адекватного розуміння і застосування законодавчих актів є офіційне тлумачення закону. Встановлюючи справжній зміст нормативного припису, суб'єкт офіційного тлумачення усуває перекоси юридичної практики, забезпечує стабільність урегульованих правом суспільних відносин, єдність законності та правопорядку⁸.

За формою офіційне тлумачення виражається в інтерпретаційних актах, які мають всі ознаки нормативно-правових актів, але не зводяться до них. Ці акти приймаються офіційно компетентними державними органами чи уповноваженими державою іншими суб'єктами і повинні використовуватись в процесі реалізації права. Вони мають загальнообов'язковий характер. Суб'єкти офіційного тлумачення нормативно-правових актів визначаються законом або їх правовим статусом в системі органів державної влади. Офіційне тлумачення виражається, як правило, в письмовій формі, хоча іноді може бути і в іншій формі.

В науці існують різні погляди на підстави, які надають офіційному тлумаченню обов'язковий характер. Так, Б. Спасов⁹, В. Хропанюк, Г. Назаренко вважають,

що обов'язковий характер офіційного тлумачення обумовлений компетентністю державного органу, який видає відповідне роз'яснення норми права. С. Алексєєв, Ю. Калміков пояснюють обов'язковий характер офіційного тлумачення його самостійністю в системі юридичної практики і правотворчим походженням. М. Вовпенко пояснює такий характер наявністю контрольної-наглядової повноважень у органів, які здійснюють роз'яснення відповідної дійсності змісту норм права.

Обов'язковий характер офіційного тлумачення витікає з юридичних властивостей самих норм права, які тлумачаться¹⁰.

На думку Ю. Ведернікова і В. Грекула, офіційне тлумачення характеризується наступними ознаками: виробляється компетентними органами; наділено юридичною силою; має юридичне значення, тобто призводить до юридичних наслідків; забезпечує за підтримки держави одностайне розуміння і застосування законодавства; його результати мають бути закріплені у спеціальному акті¹¹.

Офіційне тлумачення може бути двох видів: нормативне; казуальне.

При нормативному тлумаченні норми права роз'яснення змісту норми права поширюється на невизначене коло осіб і суспільних відносин, має юридичну силу та загальнообов'язкове для всіх можливих випадків застосування певної норми.

Законодавець дає тлумачення з будь-якого питання державного життя, і вони мають вищу юридичну силу. Уряд може тлумачити акти лише органів виконавчої влади. Нормативне роз'яснення закону може надавати Пленум Верховного Суду України. Він узагальнює судову практику та надає судам, іншим органам, посадовим особам керівні роз'яснення з питань застосування законодавства, що виникають при розгляді певної категорії справ. Однак Пленум Верховного Суду України не може давати тлумачення норм, з якими суди не мають справи.

Офіційні роз'яснення, що даються державними органами, мають загальнообов'язкову силу у тих випадках, коли такий орган наділений спеціальною компетенцією видавати інструкції та роз'яснення з приводу застосування законодавства у певній сфері суспільних відносин, або коли він має спеціальне доручення Уряду видавати інструкцію чи інший акт з питань застосування конкретного закону, указу чи постанови. Так, наприклад, Міністерство праці України має право видавати обов'язкові постанови, правила й інструкції, а також давати міністерствам та іншим органам виконавчої влади роз'яснення з питань праці та заробітної праці. Верховний Суд України дає керівні роз'яснення судам із питань застосування законодавства при розгляді судових справ. В інших випадках офіційні роз'яснення обов'язкові для тих органів або посадових осіб, які підпорядковані органу¹².

Нормативне тлумачення у свою чергу поділяється на: автентичне і легальне (делеговане).

При автентичному тлумаченні норм права зміст норми права роз'яснює той суб'єкт, який її видав. Суб'єкт, який видав норму права, відповідно до логіки, безумовно, має право на офіційну інтерпретацію її дійсного змісту, тому що саме він найбільш адекватно розуміє власну волю, яку він закрив у нормативний акт і в змозі її роз'яснити іншим суб'єктам. При цьому роз'яснення може бути як загального (нормативного характеру), так і казуального (конкретного), коли тлумачиться норма стосовно конкретного казусу. Хоча на практиці автентичне тлумачення переважно має нормативний характер і поширюється на необмежену кількість казусів¹³. Так, відповідно до пунктів 16, 29, 30 статті 106 Конституції

Україні Президент має право надавати офіційне нормативне (автентичне) тлумачення, предметом якого є правові норми, що містяться в нормативно-правових актах, ухвалених самим же Президентом України. Тлумачення такого змісту, що надає Президент України, може оформлюватись у формі указів та розпоряджень Президента України.

Легальне (делеговане) тлумачення норм права – загальнообов'язкове тлумачення дає орган, який цю норму не встановлював, але відповідним чином на це уповноважений (наприклад тлумачення законів України (закони приймає лише Верховна Рада України) здійснюється Конституційним Судом України)¹⁴.

Легальне тлумачення, у свою чергу, може бути: відомчим, що здійснюється керівництвом центральної установи будь-якого відомства і його сила обмежується сферою дії цієї установи; міжвідомчим (офіційним) – із сферою розповсюдження на інші відомства.

Суб'єктом офіційного тлумачення можуть бути усі державні органи, які організують процес здійснення норм права. Тому юридична сила актів тлумачення залежить від владних повноважень органів, що видали ці акти. Найбільшу юридичну силу мають акти тлумачення вищих органів законодавчої, судової та виконавчої влади.

Одним із видів міжвідомчого тлумачення є судове роз'яснення норм права. Воно забезпечує правильне розуміння і одностайне застосування нормативних актів у діяльності судів. Такі роз'яснення в Україні видаються, наприклад, у вигляді постанов Пленуму Верховного Суду з питань судової практики на підставі узагальнення справ, розглянутих судами¹⁵.

Ідеально було б якби правотворчі органи видавали нормативно-правові акти, які не потребують роз'яснення, але практично це неможливо. Тому кращим видом тлумачення, на нашу думку, є автентичне, яке виключає можливість підміни акта вищої юридичної сили актами меншої юридичної сили.

Неофіційне тлумачення – це роз'яснення змісту і мети правових норм, яке виходить від осіб, що не мають на те офіційних повноважень, а відтак, не володіє юридичне обов'язковою силою. Наприклад, тлумачення статті закону професором права допомагає юридичній практиці та здатне вплинути на офіційне тлумачення. Однак воно не є загальнообов'язковим, не є легальним.

Неофіційне тлумачення має силу громадської думки, індивідуального авторитету особи інтерпретатора, формує те інтелектуально вольове і морально юридичне середовище, з якого правозастосовні та інші зацікавлені особи черпають свої уявлення про законність і справедливість юридичної справи.

Неофіційне тлумачення властиве всьому суспільству¹⁶. Воно являє собою спеціально-юридичний термін для позначення тієї різноманітної діяльності невідомчих суб'єктів, які пізнають правові норми для себе і намагаються пояснити їх зміст іншим. Пояснення в даному випадку є засобом визначення власної пізнавальної праці, що дає підставу назвати одну з перших функцій неофіційного тлумачення – пізнавальну. Правова інформованість суб'єкта, що пізнає, є результатом неофіційного тлумачення. Реформи що відбуваються в державі викликають у населення особливу зацікавленість до самоосвіти у галузі права і сприяють підняттю престижу юридичних знань. Звідси у суспільства підвищилась циркуляція потоку правової інформації.

Юридична інформованість окремого суб'єкта і суспільства в цілому є основою правового виховання, підвищення правової культури населення¹⁷. Правове

виховання впливає із загальних завдань української держави щодо зміцнення законності й правопорядку. Правове виховання включає широку пропаганду норм права різними засобами масової інформації, роз'яснення їх змісту, прищеплення у громадян поваги до закону, формування в них глибоких і стійких переконань у необхідності добровільного виконання норм права. Правове виховання громадян здійснюють державні органи, громадські організації, науково-дослідні й навчальні заклади, культурно-освітні установи. Першочергове місце серед них належить правоохоронним органам, органам юстиції. У справі правового виховання все більше уваги приділяється роз'ясненню прав і обов'язків кожної людини – положень Конституції України, прав та обов'язків громадян тощо¹⁸. Якщо підвищення рівня правової культури – це мета розвитку кожного цивілізованого суспільства, то засобом її досягнення є правове виховання.

Правове виховання як основний вид ідеологічної діяльності спрямоване на формування правової культури особи. Тому необхідно максимально враховувати та використовувати можливості системи правового виховання щодо формування активної позиції кожного громадянина та подолання правового нігілізму. Під правовим вихованням слід розуміти цілеспрямовану систематичну діяльність органів держави, суспільних організацій і трудових колективів з формування й підвищення правової свідомості і правової культури¹⁹.

Це все говорить про те, що у неофіційного тлумачення є функції правового виховання. Правова культура з одного боку – це інтелектуально-моральна та професійно необхідна основа для неофіційного тлумачення суб'єктом правових норм, а з іншого – вона є кінцевим результатом і показником якості пізнавальної та пояснювальної роботи.

Виховання правової культури у громадян за допомогою неофіційного тлумачення діючого законодавства здійснюється шляхом роз'яснення цілей правового регулювання та формування орієнтирів поведінки в соціально-правовій сфері. Правовий розумовий процес спрямований на роз'яснення важливості та користі визначених юридичних цінностей: волі, суб'єктивного права, законності, справедливості тощо. Тому неофіційне тлумачення має ціннісно-орієнтуєчу чи регулятивну функцію.

Важливою функцією неофіційного тлумачення є мотивувальна, або функція юридичної аргументованості суб'єктів. Вона являє собою своєрідний пошук і обґрунтування юридичних мотивів для аргументації свого відношення до правової ситуації чи роз'яснення правової позиції. Більш за все це виразно простежується в діяльності адвокатів, що виступають у суді, подають клопотання, заяви та інші документи. Таке ж значення має юридична аргументація в лекціях, статтях, монографіях. Науковість, образність мислення, авторський стиль та авторитет є істотними ознаками подібного тлумачення, що показує його компетентність та переконливість²⁰.

Отже, пізнавальна, виховна, ціннісно-орієнтуєча функції є основними функціями неофіційного тлумачення права. Слід відмітити вагоме значення та потенційні можливості неофіційного тлумачення з метою подальшої побудови громадянського суспільства і правової держави в Україні.

Різновидами неофіційного тлумачення є доктринальне, професійне та буденне.

Доктринальне (наукове) – тлумачення включає в себе науково обґрунтоване тлумачення вчених та науково-дослідних закладів, яке здійснюється у наукових статтях, монографіях, науково-практичних коментарях, устних чи письмових обговореннях проектів нормативних актів. Доктринальне тлумачення, хоч і не має

обов'язкової сили, але суттєво впливає на правотворчу та правозастосовну діяльність²¹.

Доктринальне тлумачення – це завжди роз'яснення правових актів, яке надається вченими у зв'язку і в результаті їх теоретичних пошуків, наукового аналізу права. Воно виступає як наукове пояснення змісту і цілей правових норм. Інакше кажучи, за кожним актом офіційного тлумачення (а відповідно, і в його основі) постає наукова доктрина. Її носіями є або самі творці акту, адже посадові особи нерідко є і науковими співробітниками, або ті вчені, які розробляли рекомендації до проекту постанови, або, вкінці-кінців, вчені, погляди яких були запозичені з існуючої літератури²².

Професійне тлумачення здійснюється спеціалістами-практиками у сфері юриспруденції (суддями, адвокатами тощо) під час здійснення ними їхньої професійної діяльності.

Буденне тлумачення здійснюється суб'єктами права, які не мають спеціальних юридичних знань. Таке тлумачення здійснюється на підставі життєвого досвіду і відповідно до рівня правосвідомості суб'єктів, які здійснюють тлумачення²³.

Класифікацію норм права можна здійснювати також в залежності від співвідношення тексту норми та її змісту. Це пов'язано з тим, що зміст, закладений у нормі права, не завжди збігається з її текстуальним вираженням. Виділяють: буквальне (адекватне), обмежувальне, розширювальне тлумачення.

Буквальне (адекватне) тлумачення має місце тоді, коли текст норми права точно виражає волю законодавця, тобто зміст норми права збігається з її текстуальним відображенням.

Обмежувальне тлумачення використовується у випадках, коли буквальне розуміння тексту норми права ширше за її істинний зміст. Тобто норма права повинна трактуватися обмежено. Наприклад, у ч. 1 ст. 42 Конституції України зазначено, що кожен має право на підприємницьку діяльність. Очевидним є те, що поняття «кожен» в цьому випадку позначаються лише дорослі, дієздатні особи, а не діти та психічно хворі. Така очевидність дала змогу законодавцю уникнути конкретизації розглянутого положення та використаного поняття. У цьому випадку текстуальне вираження норми права є значно ширшим за її зміст, що і зумовлює необхідність обмежувального тлумачення.

Розширювальне тлумачення має місце тоді, коли дійсний зміст норми права є більш широким, ніж її буквальний текст. Це означає, що норма права викладена дуже лаконічно і необхідні додаткові засоби, щоб правильно зрозуміти її зміст. Розширювальне тлумачення потрібно здійснювати тоді, коли надається незавершений перелік, обставин та умов реалізації норм права. Такий перелік дуже часто супроводжується словами «тощо», «в аналогічних випадках», «інші».

Два останні види тлумачення здійснюються лише тоді, коли не збігається дійсний зміст норми права зі словесним. Норма при цьому роз'яснюється обов'язково відповідно до висновків з'ясування істинного її змісту. Але такі види тлумачення не повинні мати місце, якщо це призведе до погіршення правового становища особи, щодо якої застосовується норма права²⁴.

1. *Общая теория права и государства: Учебник* / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юристъ, 2005. – С. 255. 2. *Власов Ю.Л.* Проблеми тлумачення норм права: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 40. 3. *Шабуров А.С.* Толкование норм права // *Теория государства и права* / С.С. Алексеев, С.И. Архипов, В.М. Корельский и др. / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова.

- М., 1997. – С. 362; *Хропанюк В.Н.* Теория государства и права. – М., 1996. – С. 277-278; *Осинов А.В.* Толкование права // Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2003. – С. 448. **4.** *Комаров С.А.* Общая теория государства и права: Курс лекций. – М., 1996. – С. 235. **5.** *Назаренко Г.В.* Теория государства и права: Уч. пос. – М., 1998. – С. 127-128. **6.** *Власов Ю.Л.* Цит. праця. – С. 41. **7.** *Голунский С.А., Строгович М.С.* Теория государства и права. – М., 1940. – С. 265; *Герцензон А.А.* Уголовное право: Часть общая. – М., 1948. – С. 297. **8.** *Михайлович Д.М.* Офіційне тлумачення закону: Автореф. дис. к.ю.н. / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2003. – С. 3. **9.** *Спасов Б.* Закон и его толкование. – М., 1996. – С. 113. **10.** *Вопленко И.Н.* Официальное толкование норм права. – М., 1996. – С. 125. **11.** *Ведерников Ю.А., Грекул В.С.* Теория держави і права: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 167. **12.** *Теория держави і права: Посіб. для підготов. до іспитів / С.М. Тимченко, Р.А. Каложний, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша.* – К.: Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2006. – С. 132. **13.** *Ведерников Ю.А., Грекул В.С.* Цит. праця. – С. 170. **14.** *Теория держави і права: Навч. посіб. / Упоряд. Л.М. Шестопалова.* – К.: Прецедент, 2006. – С. 131. **15.** *Ведерников Ю.А., Грекул В.С.* Цит. праця. – С. 170-171. **16.** *Скакун О.Ф.* Теория держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2006. – С. 408. **17.** *Теория государства и права: Учебник / Кол. авт.; отв. ред. А.В. Малько.* – М.: КНОРУС, 2006. – С. 214. **18.** *Кудрявцев В.Н.* Правовое поведение: норма и патология. – М.: Знание, 1982. – С. 271-273. **19.** *Демічева В.В.* Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2007. – С. 104. **20.** *Теория государства и права: учебник / Кол. авт.; отв. ред. А.В. Малько.* – С. 214. **21.** *Осауленко О.І.* Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: Істина, 2007. – С. 197. **22.** *Проблемы общей теории права и государства: Учебник / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца.* – М.: Норма, 2008. – С. 454-455. **23.** *Осауленко О.І.* Цит. праця. – С. 197. **24.** Там само. – С. 197-198.